

Internationalisering en de Nederlandse Opstand

JUDITH POLLMANN

Internationalising The Dutch Revolt

At around 1960 the interpretations of the Dutch Revolt that were propounded in 'grand narratives' of sixteenth-century Europe, differed considerably from those on offer in the 'national' historiography of the Revolt. That this was to change drastically over the following five decades, was only partly due to changes in Dutch historiography. Most impulses to 'internationalise' interpretations of the Dutch Revolt came from outside the Low Countries. While Geoffrey Parker situated the Revolt in its Habsburg context, research into Netherlandish Protestantism also emphasised its international dimensions. Many political developments within the Low Countries, too, can best be understood in a European context. This article offers an analysis of this development, and explores what this might mean for our prospects for a new synthetic study of the Revolt of the Netherlands.

Wie spreekt over de internationalisering van de nationale geschiedenis kan daar tenminste drie dingen mee bedoelen. In de eerste plaats is er het gegeven dat de 'nationale' geschiedenis in toenemende mate het product is van internationaal onderzoek. Vervolgens is er de constatering dat de nationale geschiedenis in internationale context moet worden geduid. Tenslotte, en dat is de gedachte achter dit nummer van de *BMGN*, is veel in de nationale geschiedenis niet zo nationaal als wij vaak geneigd zijn te denken. In alle drie de betekenissen van de term is de geschiedenis van de Nederlandse Opstand een schoolvoorbeeld van de 'internationalisering' van de nationale geschiedenis. Zoals ik hier hoop te laten zien kunnen een aantal van de belangrijkste nieuwe inzichten uit het onderzoek naar de Opstand van de laatste decennia direct worden gekoppeld aan de internationalisering van het perspectief op de 'troebelen' in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw.

Die internationalisering is echter zeker niet uitsluitend iets van de laatste tijd. De Opstand was een bij uitstek 'internationale' oorlog, die enorme Europese repercussies had, en die ook al door tijdgenoten internationaal geduid werd. Veel van de eerste geschiedschrijvers van de Opstand waren geen Nederlanders. Niet alleen Spaanse kronieken vonden snel de weg naar de drukpers, in de zeventiende eeuw hadden ook Italianen als Famiano Strada en Guido Bentivoglio een grote impact op de geschiedschrijving van de Nederlandse oorlogen.¹ In de achttiende en negentiende eeuw werd de Opstand

¹ De Spaanse historiografie wordt besproken in Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (Nijmegen 2003); Famiano Strada, *De bello belgico decas prima ab excessu Caroli V. imp. Usque ad initia praefecturae Alexandri Farnesii Parmae, ac Placentiae Ducis III* (Rome

veelvuldig aangehaald als een inspiratiebron voor burgerlijk activisme, en trouwens ook voor allerlei andere liberale strevingen. Dat uitte zich onder meer in een vloedgolf aan Duitse, Italiaanse, Franse en Engelse toneelstukken en opera's waarin helden uit de Opstandstijd figureren.² Tegelijkertijd werden er ook veelvuldig vergelijkingen getrokken tussen de Opstand en latere omwentelingen. In revolutionair Amerika verwees men naar de Opstand als het precedent voor de eigen onafhankelijkheidsstrijd. 'The originals of the two Republics are so alike that the history of the one is but a transcript of that of the other' zo beweerde John Quincy Adams, die wilde laten zien dat de Amerikanen in de late achttiende eeuw streden voor dezelfde principes als de Nederlanders twee eeuwen eerder.³ Hetzelfde idee lag ten grondslag aan het invloedrijke werk dat John Lothrop Motley in het midden van de negentiende eeuw aan de Opstand wijdde.⁴ Ook in Duitsland is veelvuldig getracht om lessen voor de eigen geschiedenis te ontleen aan de gebeurtenissen in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Voor Friedrich Schiller waren die in 1788 nog een lichtend voorbeeld van het streven naar burgerlijke vrijheid, voor Heinrich Leo (1853) het begin van een betreuenswaardig 'ziekelijk verlangen naar Revoluties'. Heinrich von Treitschke betitelde Oranje in 1869 als de redder van 'eine herrliche Welt des germanischen Lebens'. Zijn inziens was de Opstand de dolkstoot voor de Habsburgse dominantie in Europa, en schiep hij de voorwaarden voor het begin van de Duitse vrijheid.⁵ Duitse historici voor en tijdens het Derde Rijk trokken daarnaast een vergelijking tussen Oranje en Bismarck, opmerkend dat het Nederlandse staatsvormingsproces uiteindelijk was gecorrumpeerd door een teveel aan invloed voor de kooplieden – dat moest men zich in Duitsland niet laten gebeuren.⁶

Ook toen twintigste-eeuwse historici niet meer geïnteresseerd bleken in dergelijke politieke lessen, bleef de Opstand echter belangrijk. In handboeken

1632); Guido Bentivoglio, *Relazioni fatte dall'illustrissimo ... Cardinal Bentivoglio in tempo delle sue nuntiate di Fiandra, e di Francia* (Keulen 1629). Beide boeken verschenen in een reeks West-Europese talen en werden frequent herdrukt. Zie voor andere (Italiaanse) geschiedschrijvers ook: <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/default.htm>.

² Hugh Dunthorne, 'Dramatizing the Dutch Revolt', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands* (Leiden 2007) 11-32.

³ Geciteerd door G.C. Gibbs, 'The Dutch Revolt and the American Revolution', in: Robert Oresko, G.C. Gibbs en Hamish M. Scott (eds.), *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe. Essays in Memory of Ragnild Hatton* (Cambridge 1997) 609-638, aldaar 611.

⁴ John Lothrop Motley, *The Rise of the Dutch Republic. A History* (Londen 1856).

⁵ Allen besproken door Jan Romein, *Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand* (Inaugurale rede; Amsterdam 1939) herdrukt in J. Romein, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946) aldaar 79-81.

⁶ Besproken in Anton van der Lem, 'De Prins in de geschiedschrijving van de laatste halve eeuw', in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie (1584-1984). Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 191-219, aldaar 196-200.

hoort de Opstand traditioneel thuis in een rijtje grote vroegmoderne religieus-politieke conflicten, waartoe in elk geval ook de Franse godsdienstoorlogen en de Engelse burgeroorlog behoren. In allerlei ‘grand narratives’ over de zestiende eeuw was er voor de Opstand bovendien een min of meer prominente rol weggelegd. Zo is de Opstand gezien als een ‘bourgeois revolution’, als een schoolvoorbeeld van calvinistisch revolutiedenken, van vroege democratiseringstendensen, of als proeftuin voor de militaire revolutie van deze periode.⁷ Lange tijd kwamen de meeste pogingen om de Opstand in zulke brede kaders te plaatsen echter voornamelijk van buiten Nederland. De Duitser Erich Kuttner en de Hongaar Tibor Wittman lieten als eersten marxistisch gedachtegoed los op de Vlaamse calvinisten. De Brit John Elliott liet in zijn *Imperial Spain* als eerste zien hoe de Opstand paste binnen bredere kaders van de Spaanse politiek, terwijl de van oorsprong Duitse Brit H.G. Koenigsberger probeerde het denken over ‘representatie’ in de Nederlanden te plaatsen binnen de Europese politieke theorie van de zestiende eeuw.⁸

Terwijl het aan internationale aandacht voor, en zingeving van, de Opstand dus eigenlijk nooit ontbroken heeft, was daar in Nederland vaak niet veel van te merken. In een invloedrijk artikel uit 1960 betoogde J.W. Smit dat de geschiedschrijving over de Opstand zich in Nederland nog steeds voornamelijk ontwikkelde binnen negentiende-eeuwse nationale kaders, waarbij vooral de vraag naar de motieven voor die Opstand centraal stond.⁹ Was dit een protestantse oorlog of een ‘nationale’ bevrijdingsstrijd? – dát was de vraag die Nederlandse geschiedschrijvers bovenal interesseerde. Die houding werd gestimuleerd door de anachronistische verkleining van het onderzoeksgebied tot het grondgebied van de latere Republiek, in plaats van de hele Habsburgse Nederlanden. Het ijveren van Pieter Geyl om dit te doorbreken was in het interbellum wel geruchtmakend geweest, maar had toch maar beperkt navolging gekregen. In Nederland was het lange tijd alleen H.A. Enno van Gelder die nadrukkelijker de vergelijking zocht. Van hem kwam het inzicht dat de

⁷ J.J. Woltjer, ‘Het beeld vergeuisd?’, *Holland* 4 (1972) 131-142, aldaar 134; Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949); Tibor Wittman, *Les Gueux dans les "bonnes villes" de Flandre, 1577-1584* (Budapest 1969); Gordon Griffiths, ‘The Revolutionary Character of the Revolt of the Netherlands’, *Comparative Studies in Society and History* 2 (1960) 452-472; J.W. Smit, ‘The Netherlands Revolution’, in: Robert Forster en Jack P. Greene (eds.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore 1970) 19-54; Perez Zagorin, *Rebels and Rulers, 1500-1660* (2 delen; Cambridge 1987). Nederlandse en Franse politieke theorie werden naast elkaar behandeld in Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (2 delen; Cambridge 1978). Over de relatie met democratisering Philip Benedict, *Christ’s Churches purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven 2002) xvi-xvii; Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560-1660* (Belfast 1956) zag in zijn revolutie een centrale rol weggelegd voor de legers van Maurits.

⁸ J.H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (Londen 1963); H.G. Koenigsberger, *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale. Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe* (Inaugurele rede, King’s College, University of London; Londen 1975).

⁹ J.W. Smit, ‘The Present Position of Studies regarding the Revolt of the Netherlands’, in: J.S. Bromley en E.H. Kossman (eds.), *Britain and the Netherlands* (Londen 1960) 11-28.

Opstand een burgeroorlog was geweest; hij was ook de enige Nederlandse historicus die probeerde een vergelijking te trekken tussen het conflict in de Nederlanden en dat in Frankrijk.¹⁰ Getekend door de Tweede Wereldoorlog werden ook Van Gelders interpretaties na 1945 echter weer in toenemende mate ‘nationaal’ van karakter.¹¹

Het resultaat was dat er rond 1960 een merkwaardig gat gaapte tussen de nationale geschiedschrijving over de Opstand in Nederland en de ‘grand narratives’ uit de Europese geschiedschrijving over de zestiende eeuw. Dat zou in de halve eeuw daarna drastisch gaan veranderen.¹² Deels was dat het resultaat van de veranderingen in Nederland zelf, waarbij alle oudere denkkaders op de helling gingen. In de jaren zeventig en tachtig werd de nationale interpretatie van de Opstand goeddeels ontmanteld – het vaderlandvertoog dat ooit was aangehaald als ‘motief’ voor de Opstand, bleek het resultaat te zijn van de propaganda-activiteiten van Willem van Oranje en zijn aanhang.¹³ In politieke zin was de Opstand een strijd voor behoud van de eigen privileges en lokaal particularisme, denken we nu. Tegelijkertijd won Geyls inzicht dat de scheiding tussen Noord en Zuid een toevallige was, ten langen leste toch steeds meer aanhang. Historici hebben zich, op een enkele uitzondering na, geleidelijk bekeerd tot het idee dat de Habsburgse ‘kerngewesten’ Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland eigenlijk meer met elkaar gemeen hadden dan met de ‘landgewesten’ in het Oosten.¹⁴ Het was aan militair, geografisch en politiek toeval te danken dat de scheidslijnen na de Opstand zich zo ontwikkelden dat

¹⁰ H.A. Enno van Gelder, ‘Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen’, *Verslag van de algemene vergadering [...] van het Historisch Genootschap* (Utrecht 1930).

¹¹ Smit, ‘The Present Position’, 22.

¹² Een goede indruk van die veranderingen in het overzichtsartikel van Henk van Nierop, ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand’, *BMGN* 110 (1995) 205-223.

¹³ K.W. Swart, ‘The Black Legend during the Eighty Years War’, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Some Political Mythologies. Papers delivered to the 5th Anglo-Dutch Conference. Britain and the Netherlands* 5 (Den Haag 1975) 36-57; J.J. Woltjer, ‘De vredemakers’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (verder *TvG*) 89 (1976) 299-321; K.W. Swart, ‘Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?’, *BMGN* 99 (1984) 554-572; M.E.H.N. Mout, ‘Van arm vaderland tot eendrachtige Republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand’, *BMGN* 101 (1986) 345-365; J. Pollmann, ‘Eine natürliche Feindschaft. Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581’, in: F. Bosbach (ed.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* (Keulen 1992) 73-94.

¹⁴ S. Groenveld, ‘Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden’, *Nederlands archievenblad* 84 (1980) 372-387; H.C.C. de Schepper, ‘*Belgium nostrum*’, 1500-1650. *Over de integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987); Alastair Duke, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.) (Aldershot 2009) hoofdstukken 1 en 2. De belangrijkste uitzondering is Jonathan Israel die in het eerste deel van zijn *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) betoogde dat Noord en Zuid zich al vanaf de late middeleeuwen gescheiden

er in het Noorden een onafhankelijke Republiek ontstond, en dat het Zuiden onder Habsburgs gezag bleef.

De tweede helft van de twintigste eeuw bracht ook een drastische revisie van de bestaande religieuze interpretaties van de Opstand. Gereformeerde geleerden hadden sinds de negentiende eeuw steeds volgehouden dat de Opstand primair een strijd om het calvinistische geloof was geweest. In reactie op de oplevende orthodoxie in de Nederlandse kerken in de negentiende eeuw, hadden anderen betoogd dat er oorspronkelijk ook een eigen Nederlandse richting in de Reformatie was, die voortbouwde op Erasmus, vergeefs probeerde om de toon te zetten in de nieuwe publieke kerk van de Republiek, en tenslotte overleefde in latere groepen protestantse dissidenten. Onderstroom in deze discussie was de vraag of het calvinisme wel als ‘nationaal’ beschouwd kon worden, of moest worden gezien als een ‘on-Nederlandse’ vorm van radicalisme.¹⁵ Na 1960 verloor dit perspectief steeds verder aan belang. Intensief onderzoek naar de Reformatie had eigenlijk al rond de Tweede Wereldoorlog uitgewezen dat veel zestiende-eeuwse sympathisanten met de Reformatie zich niet goed lieten categoriseren.¹⁶ Er bleek nu dat de overtuigde calvinisten inderdaad slechts een kleine, zij het luidruchtige, minderheid hadden gevormd in de opstandige gewesten. Anderzijds werd ook de gedachte aan een eigen Noord-Nederlandse of zelfs ‘nationaal-gereformeerde’ variant in de Hervorming naar de schroothoop verwezen. Veel centraler werd het inzicht dat talloze Nederlanders juist hadden geprobeerd het maken van confessionele en politieke keuzes zo lang mogelijk uit te stellen.¹⁷ Juliaan Woltjer ontwikkelde na 1960 een invloedrijke alternatieve lezing van de Opstand, waarin hij benadrukte dat het steeds de opstelling van de gematigde politieke en religieuze ‘middengroepen’ was geweest die de uitkomst van de Opstand had bepaald.¹⁸ In 1972 herhaalde hij het belang van de vraag hoe en waarom verschillende Nederlanders hun plaats in het politieke en religieuze spectrum van de oorlog bepaald hadden.¹⁹

ontwikkelden. Voor een kritiek op deze visie zie W.W. Mijhardt, ‘Geschiedschrijving over de Republiek’, *BMGN* 113 (1998) 484-489.

¹⁵ De eerste aanzetten hiervoor al in Gerard Brandts *Historie der Reformatie* van 1668. Zie voor een overzicht van de discussie over de plaats van het calvinisme: Smit, ‘The Present Position’; Wim Janse, ‘De protestantisering in de Nederlanden. Wendingen in de twintigste-eeuwse historiografie’, in: Jack de Mooij en Ineke Smit (eds.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het Christendom 1901-2001* (Heerenveen 2001); Judith Pollmann, ‘The Low Countries’, in: Alec Ryrie (ed.), *Palgrave Advances in the European Reformations* (Basingstoke 2006) 80-101.

¹⁶ A.J. Roelink, ‘Reformatische stromingen in het Noorden’ en ‘Het calvinisme’, in: J.A. van Houtte e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden IV. De Bourgondisch-Habsburgse monarchie, 1477-1567* (Utrecht 1952) 264-280 en 281-304.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag 1989); Benjamin Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995).

¹⁸ Begonnen met zijn dissertatie; J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).

¹⁹ Woltjer, ‘Het beeld vergruisd?’; zie over dat keuzeproces bijvoorbeeld Guido Marnef, *Antwerp*

Nederlandse historici deden na 1960 dus van alles om de bestaande perspectieven op de helling te zetten. Maar hoe nodig en nuttig ook, deze erosie van het nationale en religieuze perspectief op de Opstand deed op zichzelf niet zoveel om de Nederlandse geschiedschrijving ook actief buiten de nationale kaders te trekken. Integendeel zelfs; geheel in de trend van de contemporaine historiografie was het na 1960 in de eerste plaats lokaal onderzoek dat de toon zette. Dat onderzoek was eveneens hard nodig, en leverde ook zeer veel op. Maar in de zoektocht naar meer nuance en meer aandacht voor lokale verschillen, kon de blik zich daardoor tegelijkertijd ook verder naar binnen keren, en werd het in elk geval niet gemakkelijker om de relatie tussen de Opstand en de Europese context te duiden. Het is typerend dat nog lang na 1960 slechts een handjevol historici in de Lage Landen Castiliaans las en in Spaanse archieven onderzoek deed.²⁰ Het was daarom dan ook vooral van buiten Nederland dat zich drie inzichten aandienden die ons beeld van de Opstand radicaal zouden internationaliseren.

Het prioriteitenlijstje van Filips II

De spectaculairste bijdrage kwam van de Britse historicus Geoffrey Parker, een specialist op het gebied van de Habsburgse en militaire geschiedenis, die betoogde dat de uitkomst van de Opstand zich niet liet verklaren uit 'nationale' factoren. In een serie studies liet hij in de jaren zeventig zien dat het verloop van de oorlog voornamelijk moest worden verklaard uit de plaats die de Nederlanden innamen op het prioriteitenlijstje van koning Filips II.²¹ Nederlandse historici hadden traditioneel aangenomen dat Filips werd geobseedeerd door zijn strijd tegen de opstandige Nederlanden. In navolging van eerdere Habsburg specialisten betoogde Parker dat het meestal heel andere dingen waren waarvan Filips wakker lag. De strijd tegen de Turken, de beheersing van het Iberische schiereiland, en de conflicten met Frankrijk prevaleerden steeds boven de noodzaak om de Opstand in de Nederlanden te bestrijden. Alleen wanneer er geld was, kregen de Spaanse legers in de Nederlanden wat ze nodig hadden. In die fases behaalden ze dan ook spectaculaire successen. Maar regelmatig ging de geldkraan dicht, of werden de Nederlandse campagnes ondergeschikt gemaakt aan andere belangen. Historici waren zich al lang bewust van de betekenis van het bevel in 1588 aan

in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis, 1550-1577 (Baltimore 1997).

²⁰ Zie het pleidooi van L. van der Essen, *Een punt van methode betreffende de studie van de Opstand der Nederlanden in de XVIe eeuw* (Antwerpen 1948). Hij sloot aan bij eerdere generaties Franstalige onderzoekers. J. Lefèvre, M. van Durme en M. Dierickx publiceerden in de jaren vijftig en zestig rapporten over de bronnen over de Nederlanden in Simancas. In Nederland was J.J. Poelhekke lange tijd een van de weinigen die Castiliaans las. Met dank aan Raymond Fagel voor deze gegevens.

²¹ G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* (Londen 1972); G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977); G. Parker, *Spain and the Netherlands, 1559-1659. Ten Studies* (Glasgow 1979).

Alessandro Farnese, hertog van Parma, om de komst van de Armada af te wachten, en zo zijn campagne in het Noorden stil te leggen. Filips hoopte met een invasie van Engeland tegelijk ook het Nederlandse probleem op te lossen. Dat hij daarmee de recente terreinwinst in het Noorden op het spel zette nam hij voor lief. Maar Parker toonde aan dat deze beslissing in een patroon paste. Steeds waren het niet-Nederlandse kwesties, de strijd tegen de Turken, de annexatie van Portugal, de situatie in Frankrijk, die prevaleerden boven de noodzaak om de Nederlanden te pacificeren. Parker liet daarmee zien dat de ‘Grand Strategy’ van de vorst, en het bredere kader van de Habsburgse politiek, ons in staat stelden allerlei koninklijke beslissingen beter te begrijpen.²² Tegelijkertijd werden ‘nationale’ factoren daardoor eensklaps een stuk minder belangrijk.

Toch, en misschien wel daarom, waren de Nederlandse en Belgische recensenten van Parkers boeken in eerste instantie zuinig met hun lof, en in sommige gevallen zelfs uitgesproken zuur. J.J. Poelhekke betichtte hem er in de *BMGN* van pro-Spaans te zijn.²³ Folkert Postma was weliswaar bereid te erkennen dat Parker ‘wel iets kan’, maar vond dat hij te veel in Spaanse archieven had gekeken, en te weinig in de Nederlandse.²⁴ Nicolette Mout meende dat hij beter een boek over het Spaanse perspectief op de Opstand had kunnen schrijven. M.E.J. Baelde vond *The Dutch Revolt* te ‘vlug en ongenueanceerd’ en meende dat de ‘nationaal-Nederlandse aspecten’ niet genoeg aan bod kwamen.²⁵ Ernst Kossmann had juist wel waardering voor de poging tot synthese maar vond dat Parker er uiteindelijk niet in was geslaagd om een alternatieve ‘grand narrative’ te ontwikkelen.²⁶ Een deel van de kritiek was ongetwijfeld terecht. Maar het moet gezegd, niemand heeft het sindsdien beter gedaan dan Parker.²⁷ En drie decennia later treft ons in de recensies toch vooral de verbazing van de recensenten over Parkers verandering van perspectief. Was het echt mogelijk dat iemand een serieuze geschiedenis over de Opstand kon schrijven die voorbijging aan klassieke ijkpunten uit de opstandsgeschiedenis als het karakter van Willem van Oranje en de betekenis van het Plakkaat van Verlatinge, waaraan ook buitenlandse historici tot dan toe veel aandacht hadden besteed?

²² Geoffrey Parker, ‘Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands’, *Past and Present* 99 (1970) 72-95, herdrukt in zijn *Spain and the Netherlands*, 17-43, en nog eens opnieuw verwoord in Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven 1998).

²³ J.J. Poelhekke, recensie van Parker *The Army of Flanders* in *BMGN* 88 (1973) 479-482.

²⁴ F. Postma, recensie van Parker, *The Dutch Revolt* in, *BMGN* 93 (1978) 509-511.

²⁵ M.E.J. Baelde, recensie van idem, *TvG* 92 (1978) 98-99; M.E.H.N. Mout, recensie van idem, *NRC Handelsblad*, Cultureel Supplement, 9 december 1977.

²⁶ E.H. Kossmann, recensie van idem, *English Historical Review* 94 (1979) 127-129.

²⁷ Sindsdien verschenen alleen het uitstekende maar erg korte overzichtswerkje van Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1555-1609* (Utrecht 1995), het heldere basisoverzicht van S. Groenveld e.a., *De tachtigjarige oorlog* (2 delen; Zutphen 1979; bijgewerkte drukken in 1991 en 2009) en het rommelige werk van Ronald de Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige oorlog, 1565-1648* (Franeker 2004).

Maar Parker kreeg ook steun. In 1983 was zijn werk al zo ongeveer het enige dat onverdeelde lof kreeg toegezwaid in Guido de Bruins knorrige analyse van de geschiedschrijving over de Opstand sinds 1945, en Parkers werk wordt nu gezien als een mijlpaal.²⁸ Dat kwam ook doordat zijn werk goed bleek aan te sluiten bij een historiografische trend, vaak geassocieerd met het werk van Charles Tilly, waarin staatsvorming, militaire verandering en fiscale ontwikkelingen met elkaar in verband gebracht zouden worden. Die trend is in de jaren tachtig en negentig met enthousiasme opgepakt door historici als James D. Tracy en Marjolein 't Hart, die hebben laten zien hoe fiscale vernieuwingen de jonge Republiek uiteindelijk in staat zouden stellen om de oorlog te blijven voeren.²⁹

Ballingschap

Terwijl Parker de Nederlandse Opstand in een Habsburgs kader plaatste, internationaliseerde tegelijkertijd het onderzoek naar het Nederlandse protestantisme. In de discussies over de rol van het calvinisme in de Opstand was steeds weer naar voren gekomen dat het niet duidelijk was hoe de Nederlanden eigenlijk aan hun calvinisten waren gekomen.³⁰ In de Nederlanden zelf waren er in 1560 slechts een paar kleine ondergrondse gemeenten. Er is nauwelijks bewijs voor contacten tussen Genève en de Nederlanden en de meeste predikanten van het eerste uur waren daar ook niet opgeleid. En toch waren de calvinisten er opeens, in het 'wonderjaar 1566', en opnieuw in 1572 en na 1576. De oplossing voor dit raadsel, zo hebben we de laatste decennia geleerd, moet worden gezocht in het vervolgingsbeleid van de Habsburgse regering.³¹

Dat beleid was zo stringent dat ook allerlei dissenters die aanvankelijk slechts een eclectische belangstelling voor reformatorische ideeën hadden getoond, zich gedwongen zagen de vlucht te nemen. Ze kwamen terecht in de nieuwe protestantse centra in Duitsland, Engeland en Zwitserland, en maakten daar voor het eerst kennis met de veel systematischer theologie van de Zwitserse reformatie. Ook de ervaring van ballingschap zelf leidde bovendien vaak tot radicalisering. Wie als eclectisch dissident vertrok ontwikkelde zich vaak pas in en door ballingschap tot calvinist. De opschorting van de

²⁸ G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 48-82, 321-325; zie voor de tegenwoordige status van Parker bijvoorbeeld Van Nierop, 'De troon van Alva'.

²⁹ James Tracy, *Holland under Habsburg Rule, 1506-1566. The Formation of a Body Politic* (Berkeley 1990); Marjolein C. 't Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance during the Dutch Revolt* (Manchester 1993); James Tracy, 'Keeping the Wheels of War turning. Revenues of the Province of Holland 1572-1619', in: G. Darby, *The Origins and Development of the Dutch Revolt* (Londen 2001); James D. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic. War, Finance and Politics in Holland, 1572-1588* (Oxford 2008).

³⁰ Zie de samenvatting van de discussie in Roelink, 'De Calvinisten'.

³¹ Nu goed in kaart gebracht door Duke, *Reformation and Revolt, 152-174* en Aline Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633* (2 delen; Brussel 1997-1998).

ketterplakkaten in 1566, de Opstand in Holland en Zeeland in 1572, en het stilleggen van de vervolgingen na de Pacificatie van Gent in 1576, betekende steeds dat de vluchtelingen naar huis terug konden, en een plotselinge invloed op de loop der gebeurtenissen konden gaan uitoefenen. De ontwikkeling van dit inzicht was niet het werk van één historicus. In zijn studie van de reformatie in Vlaanderen liet Johan Decavele in 1969 zien hoeveel van de calvinistische leidsmannen van 1566 uit ballingenkringen afkomstig waren. Alastair Duke traceerde hoe de eclecticische sympathisanten van de Reformatie door het vervolgingsbeleid waren omgevormd tot radicale ballingen, en Heinz Schilling (1972) en Andrew Pettegree (1992) beschreven hoe de vluchtelingengemeenschappen uiteindelijk een cruciale rol zouden kunnen gaan vervullen in de geschiedenis van het Nederlandse calvinisme.³²

In alle discussies tot 1960 over de vraag hoe ‘nationaal’ het calvinisme eigenlijk was hadden slechts weinigen zich druk gemaakt over de internationale vertakkingen van de Nederlandse calvinisten, al wist men eigenlijk natuurlijk al lang dat het calvinisme in de Lage Landen van meet af aan was ingebed in een uiterst internationale dissidente beweging.³³ Waar de eerste staten en steden in Europa steeds met overheidssteun tot het protestantisme waren overgegaan, ontstond er vanaf c. 1540 een internationaal ballingencircuit van mensen die hun strijd beleefden als een internationaal conflict, waarin zij elkaar dan ook frequent bijstonden. In de historiografie van de koude oorlogsjaren stelde men zich deze calvinistische ‘internationale’ voor als een voorloper van het socialistische internationalisme van na 1917, waarbij Genève dan het Kremlin van de zestiende eeuw was.³⁴ De huidige historiografie ziet deze internationale veeleer als een serie netwerken die zich over Europa vertakten, en waarin zich, vaak ook tegen de wil van Genève in, een grote variëteit aan theologische en politieke inzichten ontwikkelde.³⁵ Daarbij werkten Nederlanders vaak voor Franse en Duitse geloofsgenoten, terwijl Willem van Oranje op zijn beurt regelmatig mensen inleende uit hugenootse kringen.³⁶ Rond 1980 lieten

³² Johan Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel 1975). Artikelen van Duke vanaf 1969 werden gebundeld in *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990); Heinz Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Gütersloh 1972); Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism* (Oxford 1992).

³³ A.A. van Schelven, *Het calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis* (3 delen; Amsterdam 1943-1963). Overigens was zijn aanpak steeds resoluut gericht op het identificeren van nationale verschillen.

³⁴ Zie bijvoorbeeld H.G. Koenigsberger, ‘The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands during the Sixteenth Century’, *Journal of Modern History* 27 (1955) 335-351 en Geoffrey Elton, *Reformation Europe 1517-1559* (Londen 1963). Zie voor commentaar op deze Koude Oorlog benadering Andrew Pettegrees voorwoord bij de nieuwe editie van Elton’s werk uit 1999 en zijn artikel ‘Reformation Europe Re-Formed’, *History Today* 49 (1999) 10-16.

³⁵ Zie bijvoorbeeld Graeme Murdock, *Beyond Calvin. The Intellectual, Political and Cultural World of Europe’s Reformed Churches* (Basingstoke 2004).

Quentin Skinner en Donald Kelley zien dat deze netwerken ook een cruciale rol speelden in het formuleren van verzetstheorieën. De vorming van nieuwe politieke theorie was een internationaal proces, waarin Nederlandse denkers niet alleen afkeken bij hun collega's in Frankrijk, zoals wel bekend was, maar ook van Duitse en zelfs Spaanse denkers.³⁷ En ook op minder theoretisch niveau hadden deze netwerken hun waarde. Een recente studie naar de grote inbreng van Engelse en Welshe troepen in de Opstand laat zien dat velen van hen op ideologische gronden dienstnamen.³⁸

Maar al waren de calvinistische netwerken cruciaal voor de Opstand – ze zouden ook hun eigen ballingen creëren. We weten inmiddels meer, zij het nog steeds niet genoeg, over de calvinistische 'republieken', die tussen 1577 en 1585 in een aantal Vlaamse en Brabantse steden ontstonden, en die zo militant waren dat ze de katholieke bevolking totaal van zich vervreemdden.³⁹ Niet alleen betekende dit dat de steun voor de Opstand snel afkalfde, maar ook dat een stroom katholieke ballingen nu zijn weg vond naar contrareformatorische centra als Keulen, Luik en Douai. Recent onderzoek doet vermoeden dat, net als een generatie eerder was gebeurd met de sympathisanten van het 'evangelische' gedachtegoed, de ervaring van ballingschap cruciaal zou blijken voor de radicalisering van katholieke elites.⁴⁰ Dat gebeurde vooral onder

³⁶ Skinner, *The Foundations*; Donald Kelley, *The Beginning of Ideology. Consciousness and Society in the French Reformation* (Cambridge 1981); Monique Weis, *Philippe de Marnix et le Saint Empire (1566-1578). Les connexions allemandes d'un porte-parole de la révolte des Pays-Bas* (Brussel 2004).

³⁷ E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse opstand' in zijn *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide voordrachten en opstellen* (Amsterdam 1987) 93-110; Martin van Gelderen, 'From Domingo de Soto to Hugo Grotius. Theories of Monarchy and Civil Power in Spanish and Dutch Political Thought', in: Graham Darby (ed.), *The Origins and Development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 151-170.

³⁸ David J.B. Trim, 'Fighting Jacob's Wars. The Employment of English and Welsh Mercenaries in the European Wars of Religion: France and the Netherlands, 1562-1610' (Proefschrift King's College, University of London 2002).

³⁹ H.A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire Reformatie. De vestiging van de gereformeerde kerk in de Nederlandse gewesten gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585* (Amsterdam 1943); Johan Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)* (Gent 1984); Guido Marnef, 'Het protestantisme te Brussel onder de "calvinistische republiek", ca. 1577-85', in: W.P. Blockmans en H. van Nuffel (eds.), *État et religion au XVe et XVIe siècles* (Brussel 1986) 231-299; Anne-Laure Van Bruaene, *Om beters wille. Rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2008); Judith Pollmann, 'Catholics and Community in the Revolt of the Netherlands', in: Scott Dixon, Dagmar Freist en Mark Greengrass (eds.), *Living with Religious Diversity in Early Modern Europe* (Aldershot 2009) 183-202.

⁴⁰ De auteur voltooit momenteel een studie waarin dit wordt betoogd. Het is ook de werkhypothese van het VENI project 'The Dynamics of the Catholic Exile Experience.'

leiding van de jezuiten, die via hun Mariacongregaties in de ballingsorden leken gingen mobiliseren om zelf een steentje bij te dragen aan de strijd tegen de ketterij.⁴¹ Toen deze katholieke ballingen in 1585 konden terugkeren naar Vlaanderen en Brabant, werden de leden van de congregaties bewust gerekruteerd als de nieuwe bestuurlijke elite van de door Farnese veroverde en gezuiverde steden.⁴² Voor het eerst konden de Habsburgers in het Zuiden nu beschikken over een zelfbewuste, militant katholieke voorhoede van leken, die bereid was het voortouw te nemen in de strijd tegen de ketterij en de rebellen. Daarmee begon ook een belangrijke ommezwaai in de Habsburgse politiek. Voor Alva was orthodoxie nog het vanzelfsprekende verlengstuk van de gehoorzaamheid aan de overheid die hij kwam afdwingen. Farnese, en later ook de aartshertogen Albert en Isabella, gebruikten hun orthodoxie als een *argument* waarmee katholieken nauwer konden worden betrokken bij het Habsburgse beleid.⁴³ Zo werd het katholicisme de *raison d'être* van het Habsburgse bewind, in plaats van andersom. Het bleek een grote succesformule, die de ooit zo 'lauwe' katholieken van de Habsburgse Nederlanden zou veranderen in de kampioenen van de contrareformatie. De Zuidelijke Nederlanden werden van ketternest tot een uitvalsbasis voor katholieke radicalen uit Frankrijk, Ierland en Engeland.⁴⁴

Politieke oplossingen

Parkers inzichten over de binnenlandse politieke situatie in de Nederlanden waren minder oorspronkelijk dan zijn visie op de internationale context, maar sinds de jaren zeventig is gebleken dat ook veel politieke ontwikkelingen binnen de Nederlanden in Europees verband beter kunnen worden begrepen. In de negentiende-eeuwse geschiedschrijving was de Opstand voornamelijk neergezet als een beweging van de bourgeoisie. Omdat men aannam dat de adel verarmd was, werd vaak beweerd dat die voornamelijk voor eigen gewin

Amsterdam, Cologne and Douai as Laboratories of Confessional Radicalization in the Dutch Revolt (1572-1600)' van dr. Geert Janssen, Universiteit Leiden.

⁴¹ J. Andriessen, *De Jezuiten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648* (Antwerpen 1957).

⁴² Marie Juliette Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad* (Brussel 1995); Margit Thøfner, *A Common Art. Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle 2007) 166.

⁴³ Luc Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *BMGN* 112 (1997) 1-18; Monica Stensland, 'Habsburg Communication in the Dutch Revolt' (Proefschrift Oxford 2008).

⁴⁴ Robert Descimon en José Javier Ruiz Ibáñez, *Les Ligueurs de l'exil. Le refuge Catholique français après 1594* (Seyssel 2005); Claire Walker, 'Priests, Nuns, Presses and Prayers. The Southern Netherlands and the Contours of English Catholicism', in: Benjamin Kaplan e.a. (eds.), *Catholic Communities in Protestant States. Britain and the Netherlands, c. 1570-1720* (Manchester 2009) 139-155; Dries Raeymakers, 'Sempre un pie en palacio. Het hof en de hofhouding van de aartshertogen Albrecht en Isabella, 1598-1621' (Proefschrift Universiteit Antwerpen 2009) 206-208.

vocht, met uitzondering natuurlijk van de Vader des Vaderlands. Al voor de Tweede Wereldoorlog had H.A. Enno van Gelder echter betoogd dat de positie van de Nederlandse adel in de zestiende eeuw veel sterker was dan men dacht, en een artikel van Koenigsberger uit 1955, waarin hij de positie van de Nederlandse adel met die in Frankrijk vergeleek, betoogde dat de adel juist de sturende kracht was geweest achter de Opstand.⁴⁵ Onderzoek van Henk van Nierop en anderen zou in de jaren tachtig en negentig bevestigen hoe centraal de rol van die Nederlandse adel was voor het Opstandsproces.⁴⁶ Overigens liet die adel zich daarbij natuurlijk niet leiden door ‘nationale’ overwegingen. Het plan tot opdeling van de Nederlanden tussen de Nassaus, de Engelse kroon en de Franse vorsten uit 1571, is daarvan misschien het beste voorbeeld.⁴⁷ Een recente biografie van Willem van Oranje door Olaf Mörke heeft weer laten zien hoe bepalend de Nassause belangen en connecties waren en bleven voor Oranje.⁴⁸ Een recent proefschrift betoogt bovendien dat de Nederlandse hoge adel sowieso moeite had om zich aan te passen aan de nieuwe werkelijkheid in het Habsburgse rijk na de abdicatie van Karel V; terwijl het politieke zwaartepunt met Filips II naar Madrid verschoof, bleef de adel voornamelijk gefixeerd op de ontwikkelingen in het Duitse keizerrijk.⁴⁹

Daarbij is een van de grootste raadsels van de Opstand steeds gebleven waarom een aantal Nederlandse edelen rond 1565 bereid was de nek uit te steken en bij de vorst aan te dringen op een nieuwe oplossing voor het ketterijprobleem. Slechts een deel van hen sympathiseerde ten slotte zelf met de nieuwe geloofsopvattingen. Natuurlijk hadden de edelen ook een politieke agenda – de hoge edelen voelden zich buitenspel gezet. Filips voerde bovendien een beleid dat erop gericht was zijn Nederlanden efficiënter te besturen, vooral als het aankwam op de ketterijbestrijding – veel stedelingen én edelen zagen dat als een bedreiging van hun privileges. Maar voor Filips was centralisatie verder geen doel op zich. Zoals John Elliott heeft laten zien hield hij zich, net als de meeste Habsburgers, aan de ongeschreven codes voor het besturen van een ‘samengestelde monarchie’. Uit ervaring wisten Habsburgse vorsten dat men in een groot en heteroog rijk het beste de lokale elites te vriend kon houden, en lokale wetten moest respecteren.⁵⁰ Na de ‘verzoening’

⁴⁵ Koenigsberger, ‘The Organization’; H.A. Enno van Gelder, ‘De Hollandse adel in de tijd van de Opstand’, *TvG* 45 (1930) 113-150.

⁴⁶ H. de Schepper, ‘De mentale rekonversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent’, *TvG* 89 (1976) 420-428; Henk van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1990); Henk van Nierop, ‘The Nobility and the Revolt of the Netherlands. Between Church and King, and Protestantism and Privileges’, in: P. Benedict e.a. (eds.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999) 83-98.

⁴⁷ Olaf Mörke, *Wilhelm von Oranien (1533-1584). Fürst und ‘Vater’ der Republik* (Stuttgart 2007) 160.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Liesbeth Gevers, *Gevallen vazallen. De integratie van Oranje, Egmont en Hoorn in de Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)* (Amsterdam 2008).

⁵⁰ J.H. Elliott, ‘A Europe of Composite Monarchies’, *Past and Present* 137 (1992) 48-71.

van de edelen en steden in de Zuidelijke Nederlanden zouden ze daar ook vrijwel steeds toe bereid blijken.⁵¹ Was er geen religie in het geding geweest, dan zouden de vorst en de meeste Nederlandse edelen het ongetwijfeld ook weer gewoon eens zijn geworden. Maar voor de vorst bleek juist het punt van de religie ononderhandelbaar. De adel, daarentegen, keek naar de rest van Europa, en concludeerde dat de strenge ketterijwetgeving zijn langste tijd gehad had.⁵² In 1555 was in de vrede van Augsburg een principe toegepast dat bekend zou komen te staan als 'cuius regio, eius religio'. Duitse territoriale vorsten mochten zelf besluiten welke confessie er in hun gebieden zou worden gepredikt, terwijl de rijkssteden 'biconfessioneel' werden.⁵³ In Zwitserland waren katholieke en protestantse kantons tot een vergelijk gekomen. In Engeland was inmiddels weer een protestantse vorstin aan de macht en Schotse edelen hadden in 1560 hun staat gereformeerd. In Frankrijk hadden protestantse edelen een eerste 'edict van pacificatie' afgedwongen, waarbij de calvinistische eredienst beperkt werd toegestaan. Willem van Oranje was in zijn eigen vorstendom Orange gaan experimenteren met de 'religievrede' die hij later, vruchteloos, zou gaan proberen te implementeren in de opstandige gebieden. De edelen meenden dan ook dat hun voorstellen geheel in de geest van de tijd waren. Alle Europese ontwikkelingen wezen in de richting van een andere oplossing voor het ketterijprobleem dan gewelddadige onderdrukking, oplossingen waarin er beperkt plaats ingeruimd zou moeten worden voor het protestantisme. Ook Nederlandse stadsbestuurders maakten graag gebruik van buitenlandse voorbeelden. De bestuurders van Nijmegen bijvoorbeeld, beriepen zich op hun, overigens niet meer bestaande, status als Duitse rijksstad om hun pogingen tot het instellen van een bi-confessioneel reglement voor de stad in 1566 te legitimeren.⁵⁴ In Gent en Antwerpen sprak men in de jaren 1570 over de mogelijkheid om het godsdienstige of politieke regime in de Nederlanden te modelleren naar dat van de Zwitserse kantons.⁵⁵

Vooralsinds 1990 is benadrukt hoe belangrijk de situatie in Frankrijk was voor de Opstand.⁵⁶ Dat was zeker niet alleen als lichtend voorbeeld. De

⁵¹ René Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* (Maastricht 2001); Violet Soen, 'Par la voye de pacification et negotiation. Verzet, verzoening en "vredehandel" tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1598)' (Proefschrift KU Leuven 2008).

⁵² Henk van Nierop, 'De troon van Alva'.

⁵³ Zie over het belang van dit Duitse voorbeeld ook Johannes Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg* (Keulen 1998); en Monique Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les états du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (Brussel 2003); idem, *Philippe de Marnix et le Saint Empire (1566-1578)*.

⁵⁴ Maarten Hageman, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005).

⁵⁵ J. Decavele, 'De mislukking van Oranje's democratische politiek in Vlaanderen', *BMGN* 99 (1984) 616-650; Guido Marnef, 'The Process of Political Change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)' (Ongepubliceerde paper Brussel 2006). Ik ben professor Marnef dankbaar voor de kans om deze paper te raadplegen.

edicten van pacificatie waarmee de Franse kroon steeds opnieuw de godsdienstoorlogen trachtte te bezweren, stuitte op aanhoudend verzet, zowel van de katholieke bevolking als van protestanten die zich nog te veel in hun rechten beperkt voelden. De dramatische geweldsspiraal die zich in de loop van de jaren zestig in Frankrijk ontwikkelde, werd in de Nederlanden op de voet gevolgd en ook zeer gevreesd. Men trok daaruit echter niet de conclusie dat het protestantisme in de Nederlanden koste wat kost de kop in moest worden gedrukt. Lokale bestuurders betoogden juist aanhoudend dat het onderdrukken van het protestantisme aanleiding zou gaan geven tot 'Franse toestanden', en legitimeerden daarmee hun eigen terughoudendheid. Voor katholiek geweld was men minder bang dan voor protestants activisme, en met reden. Waarom die katholieken zich in de Opstand zo passief opstelden, blijkt een vraag die zich niet alleen uit Nederlandse omstandigheden laat beantwoorden. Hun houding moet worden vergeleken met die van katholieken elders. De Franse ontwikkelingen waren minder maatgevend dan wel is verondersteld. De Nederlandse situatie leek waarschijnlijk veel meer op die in het Duitse rijk, zij het dat ook de houding van katholieken daar nog nauwelijks is onderzocht.⁵⁷

Een nieuwe synthese?

Met dit alles is het onderzoek naar de Opstand in de laatste vijftig jaar dus drastisch veranderd. Internationale kaders en vergelijkingen blijken vaak een betere verklaring te bieden voor het verloop van die Opstand dan de traditionele 'nationale' verklaringen. Het is onmiskenbaar dat de impulsen voor deze internationalisering in eerste instantie vooral van buiten zijn gekomen. Dat heeft veel te maken met de enorme naoorlogse bloei van de 'Europese' geschiedbeoefening in het Verenigd Koninkrijk en Amerika. De manier waarop het Anglo-Amerikaanse onderwijs en onderzoek is gestructureerd, betekende dat er ruimte was en is voor echte specialisten op het gebied van de niet-nationale geschiedenis. Tegelijkertijd wordt er van hen altijd gevraagd om hun onderwijs te geven als 'Europeanists'. Ze konden en kunnen zich niet terugtrekken op het eiland van hun eigen specialisatie, maar moeten in onderwijs en in onderzoeksseminars steeds de aansluiting zoeken met de bredere Europese context. Als ze studenten en collega's willen overtuigen van

⁵⁶ Van Gelder, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen'; Robert Kingdon, 'The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries', *Church History* 27 (1958) 220-233; Koenigsberger, 'The Organization'; J.J. Woltjer, 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk en de Nederlanden: Een vergelijking', *Trajecta* 3 (1994) 281-296; H.F.K. van Nierop, 'Similar Problems, Different Outcomes. The Revolt of the Netherlands and the Wars of Religion in France', in: C. Davids en J. Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (1995) 26-56; Benedict, *Reformation, Revolt and Civil War*; Judith Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical Leadership and Catholic Violence, 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006) 83-120.

⁵⁷ Pollmann, 'Countering the Reformation'.

het belang van hun specialisatie moeten ze raakpunten vinden met andere kennis, verbinden en vergelijken. Dat leverde een vorm van lateraal denken op die buitengewoon vruchtbaar is gebleken. Ook van collega's uit Duitsland wordt 'breder' denken vereist, al is het maar vanwege het verguisde systeem van de *Habilitationsschriften*, dat postdocs ertoe dwingt zich tenminste een tweede specialisatie eigen te maken.

Onder Nederlandse historici waren het vooral diegenen die langere tijd in het buitenland werkten, zoals Ernst Kossmann en Koen Swart, die dit soort inzichten als eerste oppikten. Maar sinds het midden van de jaren tachtig is een nieuwe generatie Nederlandse en Belgische historici hen daarin op de voet gevolgd. De nieuwe inzichten over de politieke visie van de adel, en de parallellen tussen de Opstand en de Franse godsdienstoorlogen zijn hier al gememoreerd. Militaire en fiscale historici zoeken nadrukkelijk de aansluiting bij het internationale debat over de militaire revolutie en de ideeën van Charles Tilly. Hoewel het aantal historici dat zowel over de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden schrijft nog steeds op de vingers van een hand te tellen is, worden er nadrukkelijker pogingen gedaan tot vergelijkend onderzoek. Omdat veel meer Nederlandse historici dan vroeger vandaag de dag zelf in het Engels publiceren, is er bovendien steeds meer tweerichtingsverkeer mogelijk. Nederlandse ideeën en voorbeelden vinden veel sneller hun weg naar de internationale discussie dan vroeger.

Zoals we hebben gezien is het onderzoek naar de Nederlandse Opstand nooit alleen maar een binnenlandse aangelegenheid geweest. Naar mijn schatting is ongeveer de helft van de senioronderzoekers op dit terrein werkzaam buiten Nederland en België. De belangrijkste website over de Opstand bevat bijdragen in vijf talen.⁵⁸ Er was dan ook niets merkwaardigs aan dat de laatste substantiële wetenschappelijke bijeenkomst die er aan de Opstand werd gewijd zich in 2005 afspeelde in Los Angeles. De beste complete Oranjebiografie sinds decennia is van de hand van de Duitser Olaf Mörke, en de verrassendste recente boeken over de Opstand komen van de Deense kunsthistorica Margit Thøfner en de Amerikaan Peter Arnade, die allebei nieuwe cultuurhistorische benaderingen hebben losgelaten op de Nederlandse troebelen.⁵⁹ Toch blijft er in het onderzoek naar internationale dimensies van het onderzoek naar de Opstand nog wel het een en ander te wensen over. Jonge onderzoekers in Nederland en België maken tegenwoordig veel makkelijker de gang naar de grote Spaanse archieven in Simancas. Maar op dit moment moeten we constateren dat in elk geval de Nederlandse geschiedenisopleidingen nog steeds moeite hebben om mensen op te leiden die Europees vergelijkend onderzoek willen en kunnen doen. Daarmee blijft, dertig jaar na de publicatie van Parkers boek *The Dutch Revolt*, nog het wachten op een nieuwe synthese.

Hoe zouden we ons zo'n nieuwe synthese moeten voorstellen? In 1939 constateerde Jan Romein in zijn oratie dat door specialisatie en verweten-

⁵⁸ <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/>

⁵⁹ Thøfner, *A Common Art. Urban Ceremonial*; Peter Arnade, *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt* (Ithaca en Londen 2008).

schappelijking het beeld van de Opstand zo was ‘vergruisd’, dat er van een synthese geen sprake meer kon zijn.⁶⁰ Ondanks de voortdurende specialisatie en proliferatie van onderzoek valt het zeven decennia later met die vergruizing eigenlijk erg mee. In de historiografie van de laatste decennia tekent zich wel degelijk een duidelijk beeld af van de factoren die het ontstaan en verloop van de Opstand konden bepalen. Een aantal daarvan heb ik hierboven al geschetst. Maar een nieuwe synthese moet natuurlijk ook aandacht besteden aan de vele interne en minder contingente factoren in de Opstand waarover we de afgelopen decennia ook veel hebben bijgeleerd. Daaronder vallen bijvoorbeeld de verstedelijking in de Nederlanden, en de lange traditie van stedelijke en gewestelijke opstandigheid.⁶¹ Er is het grote particularisme in de gewesten, en de mate waarin het gewest Holland zich ook in de Habsburgse tijd al had ‘geoefend’ in gewestelijk zelfbestuur, zodat Holland na de Opstand kon uitgroeien tot de kern van een levensvatbare staat.⁶² Er zijn de drukpers en de grote geletterdheid, die bijdroegen aan de snelle verspreiding van nieuws, religieuze ideeën, en opstandige politieke noties over patriottisme, Nederlanderschap en ‘Spaanse’ tirannie.⁶³ En er is het grote belang van de publieke opinie in stedelijke gemeenschappen, waarin elites, bij ontstentenis van een politiemacht, altijd rekening moesten houden met politieke druk van onderop.⁶⁴

Een nieuwe interpretatie moet idealiter dus niet alleen recht doen aan de internationale context waarbinnen alle grote spelers hun koers bepaalden. Hij moet tegelijkertijd laten zien hoe de Opstand ook de som was van lokale machtsverhoudingen, tradities en belangen, en zelfs van individuele beslissingen.

In verschillende recente studies is beklemtoond hoe indringend de oorlog ingreep in het leven van gewone mensen – en hoe machteloos zij vaak stonden tegenover de gebeurtenissen.⁶⁵ Maar tegelijkertijd waren ook zij het, zoals

⁶⁰ Romein, *Het vergruisde beeld*. Zie hierover ook Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Tweede druk; Amsterdam 1996) 285-290 geconsulteerd via http://www.dbnl.org/tekst/toll011toga01_01/index.htm (04.05.2009).

⁶¹ Marc Boone en Maarten Prak, ‘Rulers, Patricians and Burghers. The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries’, in: Davids en Lucassen, *A Miracle Mirrored*, 99-134.

⁶² Tracy, *Holland under Habsburg Rule*.

⁶³ P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566-1584* (Nijmegen 1956); Duke, *Reformation and Revolt*; Duke, *Dissident Identities*; Swart, ‘The Black Legend’; Craig R. Harline, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987); Daniel R. Horst, *De Opstand in Zwart-Wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003).

⁶⁴ Henk van Nierop, *Het foute Amsterdam* (Amsterdam 2000).

⁶⁵ Bijvoorbeeld Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999); Judith Pollmann, *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Manchester 1999); Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de Meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).

Woltjer in 1972 al zei, die uiteindelijk vaak de loop der dingen bepaalden. Een mooi voorbeeld vinden we in de Brusselse dagboekschrijver Jan de Pottre, een katholiek die net als zoveel stadgenoten persoonlijk geleden had onder Spaanse inkwartiering, en die, samen met veel anderen in Brussel, de prins van Oranje in 1577 als een held verwelkomde. Al gauw raakte hij echter zowel politiek als religieus bitter teleurgesteld over het regime van de ‘geuzen’, en samen met veel andere katholieke stadgenoten verzette hij zich tegen de calvinisering van de stad. Dat legde weer de bodem voor zijn verzoening met het Habsburgse bewind. Als individu was De Pottre niet invloedrijk, maar de som van individuele opinies als de zijne was dat wel, en bepaalde de grenzen waarbinnen de politieke spelers konden opereren. De politieke werkelijkheid in de Nederlanden liet immers zien dat men zonder steun van mensen als De Pottre niet langdurig regeren kon. Zonder mensen als De Pottre was er geen steun geweest voor de Pacificatie van Gent, zonder hen had Oranje zich niet kunnen opwerpen als leider van de Opstand, zonder hen was het ook niet gekomen tot een ‘reconciliatie’ met de Habsburgers. Alleen als we ervaringen als die van De Pottre verwerken, kunnen we dus begrijpen hoe en waarom Nederlanders steeds opnieuw hun positie bepaalden, en zo, in elk geval lokaal, hun steun naar de ene of de andere partij konden doen overhellen.⁶⁶

Moeten we dus eigenlijk twee verhalen over de Opstand vertellen, het ene met een focus op de internationale context, het andere met de belevingswereld van gewone burgers als uitgangspunt? Dat zou een gemiste kans zijn, want daarmee negeren we de belangrijke raakvlakken tussen de internationale dimensies van het conflict en de beleving ervan. Hoewel Nederlanders in de zestiende eeuw niet ‘nationaal’ dachten, werd hun denken over de politieke situatie waarin ze zich bevonden namelijk zeker niet alleen door ‘lokale’ factoren beïnvloed. Recent onderzoek beklemtoont hoeveel en hoe intensief de uitwisseling van nieuws binnen Europa was. Zestiende-eeuwers waren zich er goed van bewust dat het lichten van troepen in Braunschweig gevolgen kon hebben in Henegouwen, en dat een moordaanslag in Parijs ook het krachtenspel in de Nederlanden kon veranderen. Via pamfletten en geruchten, nieuwsbrieven en liederen, beschikte men over veel informatie – deels juist, deels onjuist. Die maakte het mogelijk om lokale gebeurtenissen te spiegelen aan die in de omringende landen. We zagen al dat de situatie in Frankrijk, bijvoorbeeld, nauwlettend werd gevolgd – ook door gewone burgers.⁶⁷ Kerken en regeerders moedigden zestiende-eeuwers trouwens ook aan om dat te doen, en een verband te leggen tussen de gebeurtenissen thuis en die elders in de wereld. Zo werden er op bevel van de hertog van Alva in alle steden in de Neder-

⁶⁶ Jan de Pottre, *Dagboek van Jan de Pottre, 1549-1602*, Jules de St. Genois (ed.) (Gent 1861).

⁶⁷ G. Hoffmeister, ‘Das spanische Post- und Wachterhörlein. Zur Verbreitung der Leyenda Negra in Deutschland (1583-1619)’, *Archiv für Kulturgeschichte* 56 (1974) 350-371; Arndt, *Das Heilige Römische Reich*; Andrew Pettegree, ‘France and the Netherlands. The Interlocking of Two Religious Cultures of Print during the Era of the Religious Wars’, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 84 (2004) 318-337; Joop W. Koopmans (ed.), *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)* (Leuven 2005); Pollmann en Spicer (eds.), *Public Opinion and Changing Identities*, hoofdstukken 2 en 4; Duke, *Dissident Identities*, hoofdstukken 5, 6 en 7.

landen processies georganiseerd om te bidden om een overwinning in de strijd tegen de hugenoten in Frankrijk, terwijl de pamfletten van de opstandelingen vermeende complotten tussen de Franse kardinaal Lorraine en de Nederlandse kardinaal Granvelle onthulden. Ook binnen de Nederlanden waren het vaak juist de echte en vermeende verbanden tussen de situatie thuis en die in de rest van Europa, die het conflict zijn ideologische lading gaven, en die het zo lang onoplosbaar maakten.

Granvelle, kardinaal Lorraine en de hertog van Guise als de monsterlijke handlangers van de hertog van Alva. Op deze prent uit 1572 wordt een verband gelegd tussen de toestand in de Nederlanden en die in Frankrijk. Nederlandse tijdgenoten wisten dat Guise en Lorraine de leiders waren van de katholieke partij in de Franse godsdienstoorlogen. Bron: Atlas van Stolk, Rotterdam.

Een van de nevenverschijnselen van de modernisering van het onderzoek naar de Opstand was het verwerpen van de term Tachtigjarige Oorlog. Deze oude benaming suggereerde, aldus critici, dat het hier ging om een overzichtelijke oorlog tussen staten, in plaats van om een burgeroorlog. Inderdaad was het nodig om af te stappen van de gedachte dat het in de Opstand om een ‘nationale’ strijd ging, tegen een ‘Spaanse bezetting’. Maar het loslaten van de

traditionele term heeft wel de al bestaande historiografische neiging versterkt om de Opstand te laten ‘aflopen’ rond 1585, of op zijn laatst rond het Twaalfjarig Bestand. Dat heeft grote nadelen. Het versluiert niet alleen de continuïteit die de spelers ook na 1609 zelf nog zagen, maar ook de belangrijke rol die de gebeurtenissen in de Nederlanden speelden in het op scherp zetten van de confessionele spanningen elders in Europa.⁶⁸ In de nieuwe confessionele denkkaders van na de Reformatie, en de politieke constellaties die daarbij hoorden, waren de Nederlanden, in ruimte en in tijd, onderdeel van een groter Europees continuüm. Dat fourneerde niet alleen ballingsoorden, politieke allianties en nieuwe ideeën, maar leverde ook de ‘exempla’ waaruit tijdgenoten trachtten lessen voor het heden en voor de toekomst te leren. In protestants Europa werden de Spaanse Inquisitie en de ‘tirannie van Alva’ een vast bestanddeel van het politieke discours. Katholieken lieten op hun beurt aan de hand van gruwelijke episodes zien wat de vreselijke consequenties van ketterij waren. In het katholieke *Theatre des cruantez* (1587) van de Engelse Nederlander Richard Verstegan werden Franse, Engelse en Nederlandse slachtoffers van de kettters zij aan zij gepresenteerd en gezamenlijk als martelaars verheerlijkt. De wereldwijde triomfen van de katholieke kerk werden tegelijkertijd gevierd als een bewijs van de superioriteit van de katholieke leer over die van de kettters.⁶⁹

Zulke transnationale en historische beelden deden ertoe, want tot diep in de zeventiende eeuw bepaalden zij via de publieke opinie veel van de parameters waarbinnen politici zich konden bewegen. Dat gold niet alleen in de Republiek, waar vredesvoorstellen in de zeventiende eeuw herhaaldelijk afketsten op stemmen in de publieke opinie, die de Spaanse wreedheid en onbetrouwbaarheid uit het verleden memoreerden, maar bijvoorbeeld ook in Engeland, waar kroonprins Karel Stuart in de jaren twintig ontdekte dat een huwelijk met een Spaanse prinses politiek onhaalbaar was vanwege de verbanden die de Engelse publieke opinie legde tussen Spanje, ‘popery’ en absolutisme.⁷⁰ De Dertigjarige Oorlog die in 1618 zou uitbreken werd door Nederlanders (en veel andere Europeanen) beleefd als een ‘theater’, een ‘spiegel’, waarin men de eigen situatie uit heden en verleden zag weerkaatst. De ondergang van de gere-

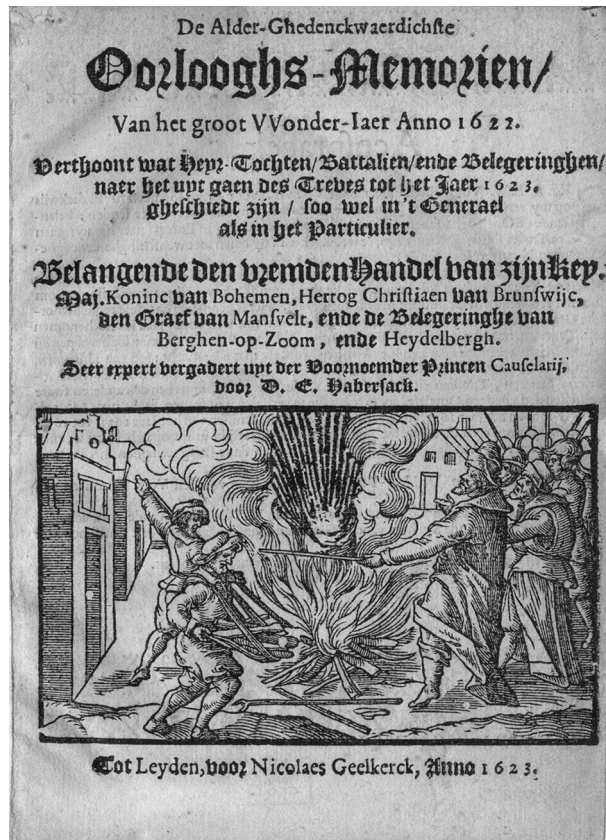
⁶⁸ Geoffrey Parker, ‘The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics’, *TvG* 89 (1976) 429-444, herdrukt in zijn *Spain and the Netherlands*, 64-81; Geoffrey Parker e.a., *The Thirty Years’ War* (Tweede herziene druk; Londen 1997) 1-32.

⁶⁹ Bijvoorbeeld Hoffmeister, ‘Das spanische Post- und Wachterhörlein’; William S. Maltby, *The Black Legend in England. The Development of Anti-Spanish Sentiment, 1558-1660* (Durham, N.C. 1971); Paul Arblaster, *Antwerp and the World. Richard Verstegan and the International Culture of Catholic Reformation* (Leuven 2004). Luc Duerloo en Marc Wingsens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven 2002).

⁷⁰ Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Inaugurele rede; Leiden 2008); Peter Lake, ‘Anti-Popery. The Structure of a Prejudice’, in: R. Cust en A. Hughes (eds.), *Conflict in Early Stuart England* (Londen 1989) 72-106; Thomas Cogswell, ‘England and the Spanish Match’, in: *ibidem*, 107-133; zie voor vergelijkbare situaties Jonathan Scott, *England’s Troubles. Seventeenth-Century English Political Instability in European Context* (Cambridge 2000).

formerde Palts werd door tijdgenoten geduid als een waarschuwend voorbeeld. De Zweedse vorst Gustaaf Adolf werd ook in de Nederlanden als een held gevierd.⁷¹

In dit pamflet uit 1622 wordt nieuws van het strijdtooneel in het Duitse Rijk in één adem genoemd met de laatste militaire berichten uit de Republiek. Bron: Atlas van Stolk, Rotterdam.

De Duitse oorlog werd gezien in het licht van het eigen conflict met de Habsburgers, maar ook de 'eigen' oorlog tegen Spanje, kreeg in het licht van het religieuze conflict bij de bureu, weer een nieuwe ideologische lading. In werkelijkheid ging de Tachtigjarige Oorlog weliswaar misschien allang niet meer over gewetensvrijheid en de hereniging van de Nederlanden – na 1600 draaide die vooral om geopolitieke en economische belangen. Maar veel tijdgenoten zagen de oorlog na 1621 niet als een 'nieuwe' oorlog, maar als een continuüm, met het verleden, en met de wereld buiten de Nederlanden. Voor hen lagen juist daarin de culturele, politieke en religieuze zin van het conflict besloten.

⁷¹ Bijvoorbeeld Pollmann, *Religious Choice*, 173-178.

Judith Pollmann (1964) is universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden. Sinds 2008 leidt ze daar ook het VICI project 'Tales of the Revolt. Memory, Oblivion and Identity in the Low Countries, 1566-1700'. Haar belangrijkste interessegebieden zijn de Nederlandse Opstand, religie-geschiedenis, en vroegmoderne herinneringscultuur. Ze is de auteur van *Religious Choice in the Dutch Republic. The Reformation of Arnoldus Buchelius (1566-1641)* (Manchester 1999). Haar inaugurele rede *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* verscheen in 2008. Ze legt momenteel de laatste hand aan een boek over *Catholic Identity and the Dutch Revolt, 1520-1635*. Email: j.pollmann@hum.leidenuniv.nl.

Tussen tafellaken en servet

Het stadhouderlijk hof in dynastiek Europa¹

JEROEN DUINDAM

Neither Fish, Flesh, nor Fowl. The Stadholder's Court in Dynastic Europe

This contribution presents a concise image of the recent historiography on the European dynastic court, and then places the stadholder's court within this context. The modest contours of the latter stand out sharply against developments elsewhere, such as the secular Electors of the Holy Roman Empire, for example. However, the stadholder's court was far more than just the household of a high-ranking magistrate of noble birth, even though the group of courtiers and servants around the stadholder remained modest in terms of its size and structure. Nor did a wider circle of visitors and clients ever really materialise. The absence of any sovereign basis for the position of stadholder in the Republic apparently made it difficult to turn court life into an instrument for the further advancement of power. Nevertheless, in his capacity as a 'servant' of the state machine, the stadholder was able to play a remarkable role under William III – and subsequent generations of stadholders even played a decisive role – within the system of nomination rights and the power relations that stemmed from that.

Inleiding

De stadhouders nemen in de nationale geschiedschrijving een markante, maar meerduidige plaats in. We komen ze tegen als vaders en redders, maar ook als ambitieuze heersers die de Republiek meesleurden in een draaikolk van dynastieke verwickelingen. Toen de dynastieke soeverein was afgezworen, namen de gewesten zijn hoogste waardigheid over. De voormalige adellijke vertegenwoordigers van de Habsburgers in de gewesten verkregen daarmee een atypische rol. Gouverneurs en stadhouders elders in Europa waren zetbazen van de heerser en voorzitters van regionale standenvergaderingen; hier was de stadhouder echter dienaar geworden van de soevereine gewestelijke staten. Het politieke gewicht en het dynastieke prestige van de Oranjes oversteeg deze dienende positie. Deze incongruentie veroorzaakte gedurende de hele geschiedenis van de Republiek beweging in het staatkundig bestel. Soms benaderde de stadhouder een monarchale positie; op andere momenten verdween de dynastie naar de achtergrond. Hevige discussies en politieke crises begeleidden deze schommelingen. De plaats van de stadhouder in de Republiek bleef ook onder historici lang omstreden; hun oordeel vertoonde bovendien verbanden met hun contemporaine politieke stellingname.

¹ Met dank aan Jos Gabriëls die deze tekst las en diverse belangrijke correcties voorstelde.